

Kilikya'da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler

Assyrian Sovereignty In Cilicia And Local Powers

Mehmet KURT*

ÖZET

Asur kaynakları, Kilikya ile ilişkili olarak iki bölgeden söz etmektedirler. Adana ve çevresi Que olarak adlandırılırken, batısındaki dağlık bölgenin en azından bir bölümü için Hilakku denilmiştir. Kilikya, jeopolitik konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle, Yeni Asur Devleti'nin Anadolu politikasında daima öncelikli bir yer tutmuştur.

Asur Devleti'nin geleceğinin kuzey batıda olduğunu büyük bir ıleri görüşlülükle fark eden III. Salmanassar, Que ile yakından ilgilenen ilk Asur kralı olmuştur. Kralın özellikle M.Ö. 833 yılında Que'ye düzenlemiş olduğu sefer, bölgenin tarihî coğrafyasına ışık tuttuğu gibi, Asur yönetim tarzının esaslarını gözler önüne sermesi açısından da anılmaya değer niteliktedir. Yeni Asur Devleti'ni M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği bunalımlardan kurtaran III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727), izlediği sistemli batı politikası çerçevesinde bölgeyle yakından ilgilenen ikinci Asur kralıdır. III. Tiglatpileser dönemi belgelerinde, onun M.Ö. 738 yılında yendiği ve vergiye bağladığı krallar arasında Que kralı Urikki'nin adı da geçmektedir.

Sanherip döneminde, bölgenin yerel yöneticileri olan Azitawadda ve Kirua'nın Asur yönetimine karşı çıkarttıkları isyanlar, bölgenin politik yapısı ve yerel güçlerin bu politik teşkilatlanmadaki etkisini bütün açıklığıyla gözler önüne sermiştir. Zira bölgede yapılan filolojik inceleme ve analizler, yerel güçlerle daha büyük güçler arasındaki politik ilişkiler konusunda önemli sonuçlar ortaya koymuşlardır. Öte yandan M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında, Asur yayılmacılığına karşı Urartular'ın önderliğinde Muşkiler, İyonyalılar ve Kilikyalılar'ın oluşturdukları ittifaklar sonucu, M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında Kilikya sahillerinde birçok koloni kurulmuştur. İşte bu makalenin amacı, Asur kaynakları ve yerli hiyeroglif yazıtlar ışığında, Kilikya'nın politik durumu ve yerel güçlerin etkinliğini gözler önüne sermektir. Bu açıdan çalışma, bölgenin M.Ö. IX.-VII. yüzyıllar arası tarihî coğrafyası hakkında genel bir değerlendirmeyi de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kilikya, Yeni Asur Devleti, Que, Hilakku, Yeni Asur Egemenliği, Yerel Güçler.

Çalışmanın Türü: Derleme

ABSTRACT

The Assyrian sources address to two regions in relation with Cilicia. While Adana and its vicinity was named as Que, at least some part of the mountainous region in the west was called Hilakku. This name, which was written as HLK/KLK in Aramaic language, is transformed into Cilicia in the Hellenic language and to refer to the region of Hilakku as it was called in the Iron Age. Besides its strategic and geopolitical position, Cilicia, had always been privileged in the Anatolia policies of New Assyrian State due to its rich natural sources.

Shalmanassar III, noticing that the future of the Assyrian State lies in the North-west with a very far sight, was the first Assyrian king, who was interested in Que. Namely, our information about Que and Hilakku in the IX. Century B. C. is based on a campaign in the first year of the said Assyrian king's rule (858 B.C.). Moreover this first campaign shows that the Assyrian policy of expanding into central Anatolia was implemented. On the other hand, the campaign of Shalmanassar III. in 833 B.C., not only shed a light on the historical geography of the region, but also it is very important in showing the accuracy of the Assyrian administration style. Shalmanassar's various campaigns through Amanus and Que, betrays that he had big difficulties in establishing the Assyrian sovereignty in the region. In fact the Assyrians, despite their permeation into Que in the IX. Century B.C., could provide the Assyrian control over this region only after a century, when they gained the support of the local leaders.

Tiglathpileser III. (745-727 B.C.), who could liberate the New Assyrian State from its depressions in the first half of the VIII. Century B.C., is the second Assyrian king who was closely interested in the region within the framework of the systemized western policy, which he was conducting. In the documents of Tiglathpileser III. era, Urikki, the king of Que, whom he defeated in 738 B.C. and laid under contribution, is mentioned as well. This fact shows that Que continued to pay contributes to Assyrians approximately hundred years after Shalmanassar. In the times of Tiglathpileser III., the political and administrative structure in Central Anatolia, showed that the continuity of Assyrian sovereignty here could only be possible by holding Que.

The region was also a place of Assur-Muşki (Phryg) struggles. Sargon II., started a campaign against the Muşki king Mita in 715 B.C. upon his anti Assyrian activities in the region and captured some of the Que cities which were under the Assyrians since Shalmanassar III. The Assyrian king, who gained the control of Que, captured by Mita, had probably seized the region up to the starting point of Göksu (Kalykadnos). The Assyrian king achieved his goal over this region largely after this campaign. Because, besides cutting off the connection of Muşki Kingdom to Mediterranean, the iron and lead mines in the Göksu Valley as well as forestry products consisting of mainly cedar were seized. Thus, it is to understood that the most decisive and lasting control over Cilicia Plane was warranted after 715 B.C. and 713 B.C. Sargon left Hilakku –probably due to the administrative difficulties – to Ambaris, King of Tabal, however the King of Tabal betrayed. Upon the unexpected betrayal of Ambaris, who relied on the King of Urartian, Sargon needed to revise his policy for the North-western states, and changed this policy radically. It is to be understood that this new policy, based on the eastern diplomacy and decreasing the number of the contributing principalities in the borders, was harshly implemented by the Assyrian king.

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

The rebellions in Que and Hilakku at the end of Sargon's rule and in the time of Sanherip, should be regarded as a sign showing that the Assyrians' started losing the control over the region. As to conclude from the Karatepe inscriptions, Azitawadda, rejecting to pay contributes to the Assyrians, was feeling himself strong enough to warrant the security of Cilicia, to remove the current fears and to unify various groups among the Cilician population. Therefore he started his propaganda activities to provide the trust of the population on himself and to each other. Azitawadda sought a wide range of popular support of Luwians, Phoenicians and Greeks and probably tried to get the support of the local Hilakku peoples in the mountainous areas in the North of the Cilicia Plane during the struggles he was planning against Assyrians. The main goal of Azitawadda was to implement the idea that the safety and prosperity of any kind of social, political and economical groups in Cilicia had been in his rule. However, beside of this fact, he must also aim to legalise his leadership over Cilicia. Therefore, he strongly avoided to use Que, which could remind the Assyrian sovereignty in Cilicia. Instead of this, it is to be understood that he preferred to use the name "Danuna", going back till XIV. B.C. for all of the inhabitants of Adana Plan efor the sake of unification.

The Kirua rebellion in 696 B.C., showed the difficulty in controlling the Cilician Gates once more. This can be explained through the economical affect of this rebellion over Assyrian. The Rebellion of Kirua, showed the military and strategical importance of Amanus for Assyrians once more. Besides being a main route in Cilicia, the Route of Que, which provides a passage from the Assyrian Sam'al'den to Que and has a strategical importance, it used to have many secondary connections at Cilician Gates and in the region up to Silifke. The rebels, who took over the control of all these routes, tried to slip their trade to Mediterranean. The success of the rebellion, could be a nearly unrecoverable impact on the Assyrian interest, whose final aim was to hold on the Mediterranean trade. Therefore, the reason of Sanherip's concern that the rebel would last longer, was more economical besides of military and political. In fact, the Assyrians were satisfied with a purported control over the important regions in the far states as long as their overland route was not threatened. However the Rebellion of Kirua showed the deficient side of such a policy.

The rebellions, started by the local kings Azitawadda and Kirua against the Assyrian ruler, had shown the strategical importance and socio-economical value of Cilicia for Assyrian State once more. The said rebellions had shown the political structure and the impact of the local powers on this political organisation clearly. Because the philological researches and analyses brought important conclusions about the political relations between the local powers and greater powers.

On the other hand, the Assyrian campaign against the rebellions in 696 B.C., reminds that the struggles of the Assyrians and Greeks for Cilicia as well as the colonisation in the region to be closely related. In this respect, as a result of the alliances between Ionians and Cilicians in the leadership of Muškis against the Assyrian expansionism in the mids of IX. Century B.C., many colonies were established on the Cilicians coasts in the mids of VIII. Century B.C.

The aim of this article is to show the political position of Cilicia and the impact of the local powers under the lights of the Assyrian sources and local hieroglyphic inscriptions. In this respect, this study includes a general evaluation of the historical geography of the region between IX.-VII. Centuries B.C. as well.

Keywords: Cilicia, New Assyrian State, Que, Hilakku, New Assyrian Sovereignty, Local Powers.

Type of the Study: Computation

GİRİŞ

Antik kaynaklarda batıda Korakesion (Alanya)'dan başlayıp, doğuda İssos (Kinet Höyük)'da son bulan ve kuzeyden de Toros dağlarıyla çevrili sahaya Kilikya denilmektedir (Strabon, XIV 5, 2). Asur kaynaklarında ise bölgeyle ilgili olarak Que ve Hilakku adında iki politik birlikten söz edilmektedir (Casabonne, 2007: 57). Öyle ki bölgenin Lamos Çayı'ndan (Limonlu Çayı) İssos'a (Kinet Höyük) kadar uzanan ve antik yazarlarda Kilikia Pedias (Ovalık/Düz Kilikya) olarak adlandırılan doğu bölümü yani Çukurova'ya Asurlular Que adını vermişlerdir [Harita]¹. Öte yandan Asur yıllıklarında, Tarsus'un batı ve kuzey kısımlarında yer alması gereken Hilakku adında bir başka bölgeden daha söz edilir ve genellikle Que ile birlikte anılır (Erzen, 1940: 46, 63)². Nitekim Aramice HLK/KLK şeklinde yazılmış ismin, Hellençe'ye Kilikya olarak çevrilmiş olduğu ve Demir Çağı'nda Hilakku olarak geçen bölgeyi ifade ettiği düşünülmektedir (Zoroğlu, 1994b: 441; Casabonne, 1999a: 70).

M.Ö. IX.-VIII. YÜZYILLARDA KİLİKYA BÖLGESİ

M.Ö. II. Bin yılın başlarına tarihlendirilen ve tarihçiler tarafından "Asur Ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö. 1950-1750)" adı verilen dönemde, Asur Devleti'nin Anadolu politikası barışçı esaslar taşıyordu. Söz konusu dönemde Mezopotamya ve Anadolu arasında yoğun bir ticaret yaşandığı anlaşılmaktadır (Bahar, 1994: 307 vd.). Yeni Asur Devleti'nin yayılcı Anadolu politikasının nihai amacı ise, Anadolu'nun yeraltı ve yer üstü zenginliklerini sömürerek Akdeniz'e ulaşmaktı (Kınalı, 1973: 13; Memiş, 1999: 72). Bu bakımdan Kilikya, jeopolitik konumu ve doğal kaynakları nedeniyle Asur'un M.Ö. I. Bin yıl Anadolu

¹ Haritanın hazırlanmasında Zoroğlu, 1994a: 307'den faydalanılmıştır.

² Demir Çağı bölge tarihinin en önemli sorunlarından birisini oluşturmayı sürdüren Hilakku'nun yeri konusunda tartışma ve yorumlar için bkz. Zoroğlu, 1994a: 301-306.

politikalarında daima öncelikli bir yer tutmuştur. Asurluların geleceğinin ülkenin kuzey ve kuzeybatısında olduğunu büyük bir ileri görüşlülükle fark eden III. Salmanassar (M.Ö. 858-824), bölgeyle yakından ilgilenen ilk Asur kralı olmuştur. Öyle ki M.Ö. IX. yüzyılda Que ve Hilakku'ya dair bilgilerimiz, adı geçen Asur kralının hâkimiyetinin ilk yılında gerçekleştirdiği bir sefere dayanmaktadır. Muhtemelen III. Salmanassar'ın tahta geçmesi sırasında yaşanan otorite boşluğu nedeniyle, Geç Hitit ve Kuzey Suriye krallıkları tarafından Asur'a karşı bir koalisyon oluşturulmuştur. Zira III. Salmanassar, Siyah Obelisk'te saltanatının ilk yılı olan M.Ö. 858'de kendisine karşı oluşturulmuş olan koalisyonla karşı kazandığı zaferi ve Amanos dağları eteklerine zafer anıtı diktiğini anlatmaktadır. Ancak kralın Amanosları aşkıktan sonra koalisyon üyelerinden Hilakku'lu Pihirim ve Que'li Kate'ye yenildiği sanılmaktadır (Bahar, 1999: 8).

III. Salmanassar'ın ilk saltanat yılında gerçekleştirdiği seferin temel amacı, tapınak yapımı için kereste temini olmalıdır (Lemaire, 1991: 270). Gerçekten de III. Salmanassar'ın Amanoslar'a düzenlediği seferler, "Hamamu Dağı-Sedir Dağı" olarak geçen Amanosların, kereste temini dolayısıyla ekonomik değerini devam ettirdiğini göstermektedir. Ancak söz konusu dağlar, sadece inşaatlara sağlam kereste sağlamak için değil, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu'ya ve bu arada Que'ye karşı Asurluların girişmiş oldukları askerî seferlerde stratejik bakımdan da büyük rol oynamış olmalıdır (Alkım, 1965: 13). Çünkü burası, kervanlara ve ordulara yol veren Belen Geçidi (Pylae Syriae) ve Arslanlı Bel (Porta Amanica) gibi iki önemli geçide sahipti. Zincirli ile Karatepe-Aslantaş ulaşımı bu rotayla sağlandığı gibi, Tabal (Kapadokya) ve Que arasındaki önemli bir yol şebekesi de yine buradan geçiyordu (Alkım, 1959:59 vd.).

III. Salmanassar, M.Ö. 839 yılında Amanosları aşarak Que kralı Kate'ye ait olduğu anlaşılan Abarnani³, Kisuatni⁴ ve Lusanda⁵ adlarındaki üç tahkim edilmiş şehri ele geçirmiştir (Borgia vd., 2002: 188)⁶. Fakat Que kralının III. Salmanassar'ı bir hayli uğraştırdığı anlaşılmaktadır. Çünkü Siyah Obelisk'te belirtildiğine göre Asur kralı, hâkimiyetinin 22. yılı olan M.Ö. 837'de Que'yi yeniden geçmiş, kral Kate'yi mağlup ve esir etmiştir. Aynı zamanda onun önemli şehirleri olan Timur⁷ ve Pahrri⁸'yi yıkmıştır. Zira Karatepe yazıtları⁹, III. Salmanassar tarafından yıkılmış Pahrri şehrinin onarıldığını bildirmektedir (Bing, 1987: 95). Salmanassar, Hilakku, Melid ve Timur tepesini geçerek 24 krallıktan oluşan Tabal'a ulaşmış, daha sonra da Que'nin kuzeyine Muli (Mermer) Dağı ve Tunni (Gümüş) Dağı yani Porsuk ve Balgarmaden yakınlarındaki Toroslara ulaşmıştır (Luckenbill, 1968: I 579; Wäfler, 1983: 192). Asur kralı Que'yi ve Tabal'ı tamamen egemenliği altına alarak bölgedeki Asur hedeflerini gerçekleştirmiş görünüyor. Çünkü bu seferle batıya uzanan ticaret yollarının kontrolünü sağladığı gibi, Toroslarda bulunan gümüş ve mermer yataklarını da ele geçirmiş oluyordu.

III. Salmanassar'ı hâkimiyetinin 25. (M.Ö. 834) ve 26. (M.Ö. 833) yıllarında da Que'ye sefer düzenlerken görmekteyiz. M.Ö. 834'te Amanos dağlarını aşarak çok sayıda Que yerleşimini yakıp yıkmıştır (Alkım, 1965: 14; Smith, 1970: 24). Asur kralı, bir yıl sonra (M.Ö. 833) Que üzerine yaptığı seferde kral Kate'nin şehirlerine yürümüş, Tulli'nin kraliyet şehri olup M. V. Seton-Williams (1954: 144-145) tarafından Sirkeli Höyük ile eşitlenen Tanakum'u kuşatmıştır. Tanakum'dan Lamena'ya yönelen Asur kralı, Tarzi (Tarsus)'yi alarak başına Kate'nin oğlu Kirri'yi geçirmiştir (Ussishkin, 1969: 124; Borgia vd., 2002: 185).

III. Salmanassar'ın M.Ö. 833 yılında düzenlemiş olduğu bu sefer, bölgede uygulanan yönetim tarzı konusunda bir takım ipuçları vermiştir. Her şeyden önce Kate'nin yerine oğlunun geçirilmesi, Asur'un asıl amacının fetih olmayıp, yerel krallar vasıtasıyla Asur için hayatî öneme sahip olan Que'yi kontrolünde

³ Neresi olduğu hiçbir Hitit metni tarafından doğrulanmayan Abarnani için Puruna Nehri (Ceyhan Nehri) üzerindeki Hemite'nin önerilmesi konusunda bkz. Borgia vd., 2002: 190. Ayrıca M. C. Astour (1963: 231; 1967: 31), Abarnani ile Karnak'ta III. Tutmosis tarafından fethedilmiş Suriye şehirleri arasında geçen "i-b-r-r-n" arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.

⁴ Hitit dönemi Kizzuwatna'sı ile ilişkili olduğu açıkça belli olan kentin, Doğu Kilikya'da Ceyhan (Pyramos) Nehri kıyısında yer alan Roma çağının "Kutsal kenti" Kastabala (Bodrum Kalesi)'ya eşitlenmesi konusunda bkz. Borgia vd., 2002: 188; Borgia ve Casabonne, 2004: 44.

⁵ Epigrafik kaynaklar ve dinî metinlerin yorumundan hareketle Sirkeli Höyük'e lokalizesi için bkz. Trémouille, 2001: 77-78; Borgia vd., 2002: 189.

⁶ Ayrıca Asur kralıyla çağdaş Que kralı, yönetici ve yerleşimleri için bkz. Desideri ve Jasink, 1990: 132, Tablo D.

⁷ O. Casabonne'nin Timur'u, Kozan ve Anazarva yakınlarında şimdiki İmamoğlu İlçesi'nin 10 km güneydoğusundaki Ortaçağ yerleşimi Tumlu'ya eşitlemesi konusunda bkz. Borgia vd., 2002: 187.

⁸ M. Forlanini (2001: 557 vd.), tarafından Kastabala (Bodrum Kalesi) önerilmiştir. Farklı olarak Pagrum-Düziçi'ni öneren görüş için bkz. Borgia vd., 2002: 187.

⁹ Karatepe yazıtları için bkz. Çambel, 1999: 50 vd.; Hawkins, 2000: 45 vd.

tutmak olduğunu doğrulamaktadır. Sefer sırasında isyan eden fakat kontrol altına alınan Kate'nin, kızını Asur kralına vermek suretiyle göstermiş olduğu bağlılık, bütün yerel krallar adına yapılmış bir hareketti. Yine Tanakum'lu Tulli, tüm bölgenin hükümdarı olmayıp, Que kralı Kate'nin vassalidir. Ayrıca Sam'al kralı Kilamuwa'ya ait bir yazıttan, onun Que kralı Kâte'nin vassali olduğu da anlaşılmaktadır (Lemaire, 1991: 269). O halde bölgede yerel güçlerde çokluk ve siyasal sorunlarda hiyerarşinin hâkim olduğu bir yönetim tarzının uygulanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Asur kralıyla ast-üst ilişkisi içerisinde olan ve büyük kralların vassali durumunda bulunan yerli küçük krallar aracılığıyla sağlanan politik teşkilatlanma, Yeni Asur Devleti döneminin başından beri mevcut olup, Büyük İskender'in işgaline kadar kesintisiz uygulanmıştır (Casabonne, 1997: 41; 1999a: 61).

Salmanassar'ın Amanosları ve Que'yi defalarca geçmesi, bölgede Asur egemenliğini yerleştirmekte büyük güçlüklerle karşılaşmış olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten de Asurlular, M.Ö. IX. yüzyılda Que'ye sızmalarına karşın, burada Asur kontrolünü bir yüzyıl sonra, ancak yerel liderlerin desteğini sağlamak suretiyle yerleştirebilmişlerdir.

III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727), izlediği sistemli batı politikası çerçevesinde bölgeyle yakından ilgilenen ikinci Asur kralı olmuştur. Seleflerinin aksine, Urartu krallarıyla boy ölçüşebilecek yeterlilikte olan Tiglatpileser, tahta geçtiği sırada Urartu kralı II. Sarduri(M.Ö. 764-735)'nin önderliğinde oluşturulan koalisyon içerisinde Que Krallığı da yer almaktaydı. Asur'a karşı gerçekleştirilen bu cesurca girişim, Orta Anadolu platosuyla Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş ve Toros madenlerinin akışına engel olmuştu. Asur kralı, M.Ö. 743 yılında Halpa (Adıyaman/Gölbaşı)'da bu koalisyonu bozguna uğratmış, Tabal ve Que'de III. Salmanassar sonrası sarsılmış olan Asur otoritesini yeniden tesis etmiştir (Cavaignac, 1950: 94).

SARGONİDLER DEVRİNDE KİLİKYA BÖLGESİ

II. Sargon, Kuzey Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Filistin ve Mısır'ı elde ederek bütün Yakın Doğu'yu tek bir imparatorluk çatısı altında birleştirmeyi hedefleyen bir politikayı uygulamaya koydu. Yeni politika, bütün bu coğrafyaların kavşağında bulunan Kilikya'nın Asur İmparatorluğu içerisindeki askerî ve siyasal fonksiyonunu daha da artırmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak da Güney Anadolu, çok sayıda askerî faaliyetin ve diplomatik entrikaların çevrildiği bir merkez durumuna geldi (Grayson, 1987: 131).

Muşki (Phryg) kralı Mita'nın bölgedeki Asur karşıtı faaliyetleri ve III. Salmanassar'dan beri Asur'a bağlı olan bazı Que şehirlerini ele geçirmesi sonucu, II. Sargon, M.Ö. 715 yılında bölgeye bir sefer düzenlemiştir (Lemaire, 1991: 272). Mita'nın almış olduğu Que'yi hâkimiyeti altına alan Asur kralının Uşnani, Qumasi ve Harrua'yı da ele geçirdiği görülüyor. E. Forrer'in (1920: 71 dn. 100) Harrua'nın Silifke'ye eşitlenmesi görüşünü kabul ettiğimizde¹⁰, Asur kralının Hilakku'ya düzenlediği bu seferde en fazla Göksu'nun (Kalykadnos) ağzına kadar ulaşabildiği sonucuna ulaşılır (Zoroğlu, 1994c, 10 dn.24). Ancak Sargon, bu sefer sonucunda bölgeyle ilgili hedeflerini önemli ölçüde gerçekleştirmiş olmalıdır. Çünkü Muşki Devleti'nin Akdeniz'le bağını kesmek dışında Göksu Vadisi'ndeki demir, kurşun gibi madenlerle beraber sedir başta olmak üzere diğer orman ürünleri ele geçirilmiştir (Zoroğlu, 1993: 80). Bilindiği üzere bu doğal kaynaklar, Asur devletinin mevcut gücünün devamında vazgeçilmez bir yere sahipti.

Öte yandan Que'nin güneyinde ve doğusundaki Geç Hitit krallıklarıyla temasa geçen Muşki'nin hem Gülek Boğazı ve hem de Göksu Vadisi'nin doğusu ve Laranda (Karaman) yoluyla Akdeniz'e ulaşmaya çalıştığı anlaşılmaktadır (Zoroğlu, 1994a: 303). Hadim-Alanya arasındaki Payallar, Ermenek-Anamur arasındaki Domuztepe, Bozkır-Manavgat bağlantısını sağlayan Merdivengediği ve Konya Ovası'nın güneyindeki Dibektaş basamaklı yapıları, bölgedeki Phryg varlığına işaret etmektedir. Öyleyse Asur tarafından geri püskürtülen Muşkiler, Akdeniz'e ulaşmak için, bu kez de Asur etkisinin olmadığı Bozkır-Hadim-Ermenek rotasını denemiş olmalıdırlar (Bahar, 1999: 14 vd.).

Bütün bunlara karşılık, Kilikya Ovası üzerinde en kesin ve kalıcı kontrolün M.Ö. 715 ve M.Ö. 713 yıllarından sonra sağlandığı anlaşılmaktadır (Shaw, 1990: 205). Sargon'un Que ve Hilakku'yu kesin olarak kendisine bağladığı bu dönemde, Hilakku'yu -olasılıkla yönetim güçlüğü'nün de etkisiyle- Tabal kralı Ambaris'e bırakmış, ancak Tabal kralı ihanet etmiştir. Ambaris'in Urartu kralına güvenerek beklenmedik

¹⁰ P. H. J. Houwink ten Cate (1961: 24), bu dönemde Phryglerin Que ile sınır oluşturdukları ve Dağlık Kilikya'nın Phryg kontrolünde olduğu gerekçeleriyle Forrer'in lokalizesini acelecilik olarak nitelendirir. Harrua'nın lokalizesi konusunda tartışma ve yorumlar için bkz. Desideri ve Jasink, 1990: 123 dn. 44.

ihaneti üzerine Sargon, kuzeybatı eyaletleriyle ilgili politikasını gözden geçirme gereği duymuş, bu politikada komple değişikliklere gitmiştir. Temelini doğu diplomasisinden alan ve sınırlarda vergi veren prensliklerin sayıca azaltılarak devamı esasına dayanan yeni politika, Asur kralı tarafından acımasızca uygulanmıştır.

Bu dönemde, Asur'un bölgedeki iki siyasî rakibi olan Muşkiler ve Urartular'ın, onları büyük ölçüde uğraştırdıkları anlaşılmaktadır. Burada etkin duruma gelen bu iki büyük devlet, devamlı olarak siyasal entrikalarla uğraşmakta, bölgedeki krallıklar üzerindeki Asur etkisini azaltmak için her fırsatta gizli antlaşmalar yapmaktaydılar (Bing, 1987:63). Bölgenin bu son derece karışık politik durumunu en iyi açıklayan belge, Nimrud'da ele geçirilmiş ve M.Ö. 710-709 yıllarına tarihlendirilen mektuptur¹¹. Asur kralı tarafından Que'nin yönetimini üstlenmiş bir memuru (LÚ.EN.NAM) olan Aşşur-şarru-usur'a gönderilen mektuptan Muşki kralı Mita'nın, Asur kralıyla iyi ilişkiler kurma isteği bildirilir. Yine söz konusu mektupta, Midas'ın Que'nin bağımlı kralı Urikki tarafından Urartu'ya gönderilen 14 kişilik bir elçilik heyetini tutuklayıp, bunları Asur'a teslim etmesinden duyulan memnuniyet anlatılır. Bu durum, bir valisi vasıtasıyla tüm Que'yi kontrolü altında bulundurduğu anlaşılan Asur'un, Phrygia ile olan iyi ilişkileri sürdürerek Tabal krallıklarını kontrolü açısından da önemliydi (Hawkins, 2000: 42).

Kilikya İsyanları

Bölge tarihi açısından önemli sonuçlar doğuran isyanlardan ilki, Kilikya'nın siyasî bağımsızlığını yeniden tesis etmeye karar veren Azitawadda tarafından çıkartılmıştır¹². Karatepe Kalesi kuzey kapısındaki Luwice-Fenikece çift dilli yazıttan anlaşıldığına göre¹³ Azitawadda, Arami kökenli olmasına rağmen, hanedanını eski Danuna geleneğine bağlamakta ve kendisine "Danunalıların Kralı" demektedir¹⁴. Azitawadda'nın tabi olduğu beyi Awarikus'un, Asur kralı III. Tiglatpileser'in yıllıklarında kendisine sürekli haraç öder şekilde gösterilen Que kralı Urikki olduğu kabul edilir (Memiş, 2009: 182). Awarikus/Urikki adı, Karatepe dışında Hasanbeyli (Lemaire, 1983; Lipinski, 1985) ve Cebelires Dağı (Mosca-Russel, 1987) Aramice yazıtlarında da WRK olarak geçiyor (Ünal, 2006: 72). Ayrıca Çineköy yazıtının, M.Ö. VIII. yüzyıla ait kaynaklarda Asur'a vergi ödeyen kral olarak geçen Que kralı Urikki'ye ait olduğu düşünülmektedir (İpek vd., 1999: 178; Tekoğlu ve Lemaire, 2000: 1003). Öyleyse anılan yüzyılda, Que'nin kendi içinde politik bir birlik bulunmadığından ülke, birçok yerel beylikten oluşuyordu. Bunlardan birisi de Karatepe harabelerinin keşfiyle ortaya çıkan Azatiwataya Krallığı idi. Ancak Azitawadda, bağımsız bir kral olmayıp, Que kralı Urikki'nin hizmetinde bir derebeyi olmalıydı (Gurney, 2001: 46)¹⁵.

Azitawadda'nın asıl amacı, Kilikya'daki her türlü sosyal, siyasal ve ekonomik grupların emniyet ve refahının kendisinin yönetiminde olduğu bilincini aşılaktır. Fakat bununla birlikte, Kilikya üzerindeki liderliğine meşruiyet kazandırmayı da amaçlamış olmalıdır. Bu sebepten dolayıdır ki Kilikya'da Asur hâkimiyetini çağrıştıracak olan Que'yi kullanmaktan şiddetle kaçınmıştır. Bunun yerine, birliği sağlamak amacıyla Adana Ovası'nın tüm sakinleri için, kökleri M.Ö. XIV. yüzyıla kadar uzanan "Danuna" adını kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır (Bing, 1987: 91). Kilikya sakinleri arasındaki siyasal ve sosyo-kültürel birliği göstermek için mükemmel bir seçim olan bu isim, Azitawadda'nın politik ve idarî dehasının açık göstergesi olarak kabul edilmelidir.

¹¹ 1952 yılında Nimrud'da bulunanların en uzununu olan mektup, bu dönemde Mezopotamya ve Anadolu arasındaki karmaşık ilişkileri gözler önüne sermektedir. Ayrıca Güney Anadolu ve Toros bölgesinin M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarındaki tarihi coğrafyasına ışık tutması açısından da büyük önem taşıyan mektubun transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Saggs, 1958: 182-184; Postgate, 1973: 22-25.

¹² Karatepe yazıtlarında Asi(-)tiwata, Asitawada, Azatiwadas, Asitawandas, Azatiwata(s) ve Azzitawada şeklinde geçmesi ve geniş bir kaynakça için bkz. Savaş, 1998: 89-90.

¹³ Karatepe yazıtlarının transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Çambel 1999, 50 vd.

¹⁴ Danuna adına ilk olarak M.Ö. XIV. yüzyıla ait bir Amarna mektubunda (EA 151) rastlanılmıştır (Laroche, 1958: 268; Freu, 2001: 27). Danuna'nın geçtiği diğer Hitit ve Mısır belgeleriyle Grek efsaneleri için bkz. Cavaignac, 1950: 93; Astour, 1967: 45 vd.; Ünal 2000, 21-22.

¹⁵ Demir Çağ'ında Asur kontrolündeki Kilikya'da, aynı dönemde Kapadokya'da uygulanan sisteme benzeyen politik bir organizasyon görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla burada hem yerel bir güç ve hem de politik bir hiyerarşi vardı. Söz konusu yerel siyasi teşkilatlanma, Yeni Asur kralıyla ast-üst ilişkisi içerisinde olan ve büyük kralın hizmetinde bulunan yerel krallara dayanmaktaydı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Casabonne, 1999b: 61.

Azitawadda, tüccarların ovadaki yollarda huzurlu ve emniyetli bir şekilde hareket etmelerini sağlamış, soyguncu çetelere karşı mücadele etmiştir. Bütün bu girişimlerinin sonucunda fakirler, onun cömertliğine borçlu oldukları bir nimet ve bolluk görmüşler, rahat evlere kavuşmuşlardır. Kısaca Azitawadda, Kilikya'yı zengin duruma getirerek yazıtlardaki ifadesiyle "buranın hem annesi ve hem de babası" olmuştur. Nihayet kendisine "Mopsos evi"nin koruyucusu ve savunucusu unvanı verdiği görülmektedir (Astour, 1979: 2). Bu şekilde kendisini Mopsos figürüyle ilişkilendirerek o dönemde Kilikya Ovası'nın sakinleri olan Luwilerin ve Greklerin kahramanca, sihirli ve fiziksel özellikler atfettikleri Mopsos karakterinin bu özelliklerine sahip olmayı hedeflemiş olmalıdır (Bing, 1987: 92)¹⁶. Urikki'nin himayesinde olan Azitawadda'nın Mopsos hanedanlığına hizmet edeceğini garanti etmesiyle bu efsanevi kişilik, Kilikya'da tarihî bir kimlik kazanmış oldu (Özyar, 2005: 26; Casabonne, 2007: 57). Ayrıca Aspendos'taki bazı sikkeler üzerinde yer alan Estwendes adıyla ilişkisi üzerinde durulan Azitawadda, M.Ö. 705-696 yılları arasında Asur yönetimine karşı ayaklanma halindeyken ölmüştür.

Kilikya'da bir diğer isyan da İllubru'nun yöneticisi Kirua tarafından çıkartılmıştır. M.Ö. 696 yılında büyük bir orduyla sefere çıkan Sanherip (M.Ö. 705-681), Kirua'yı yenerek cezalandırmış, isyana destek veren İngirra ve Tarzi (Tarsus) ile birlikte, İllubru'yu da yeniden restore etmiştir (Lemaire, 1991: 274; Dalley, 1999: 75 vd.). Burada geçen şehirlerden isyanın boyutu ve kapsamı konusunda bir fikir sahibi olmak mümkündür. İllubru, Hitit metinlerindeki Ellibra-Allupratu ile eşitlenmekte ve Tarsus'un kuzeybatısındaki Lampron-Namrun yani bugünkü Çamlıyayla'ya yerleştirilmektedir (Laroche, 1985: 87; Borgia vd., 2002: 191-192)¹⁷. İngirra için ise genellikle Mersin'in 3 km doğusunda yer alan Anchiale (Zephyrium) öneriliyor (Desideri ve Jasink, 1990: 126, dn. 54)¹⁸. Kirua'dan yana olan Tarzi'nin Asurlularca ele geçirilip yağmalanması, isyanın Toros dağlarıyla sınırlı kalmayıp, Kilikya'nın doğu yarısındaki kıyı bölgelerine kadar yayıldığını da göstermektedir (King, 1910: 329). O halde bütün bölge, Asur'a başkaldırmış olmalıdır.

Asur'a ait olan Sam'al'den, Que'ye giden rotaya geçit vermesi açısından stratejik bir önem taşıyan Que Yolu'nun isyancıların denetimine geçmesi, Asur'a çok gereksinim duyduğu maden akışını engellemiştir (King, 1910: 330; Olmstead, 1923: 288). Özellikle demir madeni akışındaki azalma, bütün gücünü ordusundan alan Asur'a büyük bir darbe olmuştur. İsyanın başarıya ulaşması, nihaî hedefi Akdeniz ticaretini elde tutmak olan Asur çıkarlarına telafisi güç bir darbe indirebilirdi. Aslında Asurlular, karayolu iletişimlerini tehdit edilmediği sürece uzak eyaletlerdeki önemli bölgeler üzerinde daha çok sözde bir kontrolle yetiniyorlardı. Ancak Kirua isyanı, böyle bir politikanın eksik yönlerini ortaya koymuş, bölgenin Asur için ticarî önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Kirua'nın isyanı, Kilikya'da bölgesel bir gücün kurulmak istendiğini ve yerel güçlerin etkinliğini göstermesi açısından da büyük önem taşımaktadır (Lemaire, 1991: 274). Gerçekten de bölgede yapılan filolojik inceleme ve analizler, yerel güçlerle daha büyük güçler arasındaki politik ilişkiler konusunda önemli sonuçlar ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda M.Ö. VIII. yüzyılda Que ve Sam'al'a komşu devletlerde kullanılan diller karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılıklar, aynı zamanda politik ayrılıkları da yansıtır (Lemaire, 2001: 188). Bölgedeki yazıtların Luwice, Fenikece ve Aramice'nin değişik lehçelerinde olması ve geniş yayılım sahaları, etnik durum hakkında önemli ipuçları oluştururlar. Burada M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Aramice'nin yaygınlığı Asur, Yeni Babil ve Pers imparatorluklarının politik ve kültürel etkisini göstermektedir. Ayrıca yerel bir konuşma dili olmasa bile Fenikece, Que Krallığı'nda bir yüzyıldan fazla yazı dili olarak kalmıştır. Sam'al kralı Kilamuwa ise, Que Krallığı'nın egemenliğine gireceği yere yerel Aramice'yi resmi dil yaparak kültürel bağımsızlık elde etmeyi tercih etmiştir (Lemaire, 2001: 189).

Sonuç olarak, M.Ö. 705 yılında Que ve Hilakku'da başlayan isyanlar, Sanherip'in ilk on yılını harcamasına sebep olmuştur. Özellikle M.Ö. 699-696 yılları arasında yoğunlaşan başkaldırıların son halkasını oluşturan Kirua isyanının bastırılmasıyla, Kilikya'da Asur egemenliği yeniden kurulabilmiştir.

¹⁶ Yunan mitolojisinde bir kâhin olarak bilinen Mopsos'un batıdan doğuya geçerek şehirler kurması konusunda bkz. Astour, 1967: 53 vd.; Vanschoonwinkel, 1990: 185 vd.

¹⁷ İllubru'nun Hitit metinlerindeki Ellibra-Allupratu ile eşitlenmesi konusunda bkz. Garstang ve Gurney, 1959: 73; Trémouille, 2001: 61 dn. 28.

¹⁸ Farklı olarak M. Forlanini (2001: 563) tarafından Soloi-Pompeipolis (Viranşehir)'e eşitlenmiş, O. Casabonne ise (Borgia vd., 2002: 190) Mersin yakınlarında Yümüktepe'yi önermiştir.

Bölgedeki Asur çıkarlarının garanti altına alındığı sefer sonunda Que Krallığı, yeniden bir Asur bölgesine dönüştürülmüş, ancak yerel iktidarlar korunmuştur.

Kolonileşme Hareketleri

II. Sargon'dan itibaren, Yeni Asur yazılı belgelerinde İyonyalıların IAM(A)ANIA, YAMNAIU, YAUNAIU ve ^{KUR/MATYA}-Ü-NA-A adlarıyla bir çok yerde geçmeleri (Özdemir, 2007: 32), Sargon'dan önce bölgede faal olduklarını göstermektedir (Erzen, 1940: 60 vd.; Aslan, 2001: 3). Asurlular, muhtemelen Kıbrıs'ın fethedilmesi sonucu, İyonyalı korsanlarla çatışmaya girmişlerdi. Sargon, yıllıklarında M.Ö. 713 yılında Hilakku'yu Asur eyaleti yaptığından ve batı denizi ortasında oturan İamanileri (İyonyalıları) "bir balık gibi avlayıp", kalanları Kilikya ve Tyre'ye sürdüğünden söz eder (King, 1910: 331). O halde İyonyalılar, Kilikya kıyılarına bu tarihten önce gelmiş olmalıydılar.

M.Ö. 696'da isyancılara karşı düzenlenen Asur seferinin, Asurlular ile Greklerin Kilikya için vermiş oldukları mücadele ve bölgedeki kolonileşme hareketleriyle de yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında, Asur yayılcılığına karşı Urartuların önderliğinde Muşkiler, İyonyalılar ve Kilikyalılar arasındaki ittifaklar, M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında Kilikya sahilinde koloniler kurulması sonucunu doğurmuştur (Tırpan, 1994: 408). M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren, Dağlık Kilikya kıyılarında Nagidos (Bozyazı), Kelenderis (Aydıncık), Aphrodisias (Ovacık), Holmoi (Taşucu) ve Soloi-Pompeiopolis (Viranşehir) gibi kentler, Hellen kolonileri olarak sıralanmışlardır (Aslan, 2001: 3; Özdemir, 2007: 37). Bölge sahilindeki bu Grek ve İyon kolonileri, Asur etkisinin Göksu'nun batısındaki bu bölgede hissedilmediğinin de göstergeleri sayılmalıdır.

Asarhaddon (M.Ö. 680-669)'un M.Ö. 677'ye doğru, Kilikya Kapıları'nı geçip Hupışna (Ereğli-Karahöyük)'ü alması, yerel hanedana mensup Kundi (Kyinda/Anavarza) kralı Sanduarri ile Sizzû (Kozan) kralı Abdimilkutti'nin isyanına sebep olmuştur (Bing, 1987: 124). Bir Asur kroniğinin verdiği bilgiler, Asarhaddon'un bir yıl sonra isyanı şiddetle bastırdığını göstermektedir. Asur ordusu, her zamankinden daha acımasız davranarak 21 Hilakku şehrini ele geçirmiştir (Luckenbill, 1968: II 206). Asarhaddon'un bu seferdeki en önemli amacı, demir, gümüş, ve diğer madenlere sahip olan bölge üzerinde doğrudan kontrolü ele geçirecek Hilakku'yu daha fazla sömürmek olmalıdır. Ayrıca, anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Kilikya, sadece Que ve Hilakku'dan ibaret değildi. Bölgede birçok Luwi yerleşmesinin varlığı, Sandas (Tarhunt) kültürünün geniş yayılma sahası ve annallerde çok sayıda kral adının geçmesi bunu göstermektedir (Casabonne, 1997: 41).

Asurbanipal (M.Ö. 668-626) döneminde M.Ö. 655 yılından itibaren Que'ye üç valinin tayin edilmiş olması, eyaletin imparatorluğun son zamanlarına kadar Asur kontrolünde olduğunu göstermektedir (Hawkins, 2000: 43). Ancak bölge, jeopolitik konumu ve doğal kaynaklarıyla, çevre devletler arasında anlaşmazlık konusu oluşturmaya devam etmiştir. Kral Mugallu zamanındaki ufak çaplı Tabal-Hilakku savaşlarının da sebebi, muhtemelen Orta Anadolu'ya geçişi kontrol eden stratejik konumuyla Que topraklarıdır. M.Ö. 625 yılında meydana gelen İskit saldırılarında, Que halkının büyük bir bölümü Hilakku'nun güvenli dağlarına kaçtılar. Hilakku'da yaşayan Kilikyalılar da karşı saldırılarıyla Que'yi işgal etmişlerdir (Hild ve Hellenkemper, 1990: 30).

Asurbanipal'in ölümünden sonra, coğrafi yönden en geniş sınırlara ulaşmış bulunan imparatorluk hızla çöküş sürecine girdi. Bu hızlı çöküşün başlıca nedenleri, kuzeyde İskit ve Kimmerlerin yarattıkları karışıklıklar, Med kabilelerinin bir krallık haline gelmesi ve Babylonia'daki ayaklanma olmuştur (Sevin, 1991:15). Asurlular, bu kralın ölümü sonucunda, uzak mesafedeki topraklarını kaybetmeye başlayınca, Kilikya bölgesi de bağımsızlığına kavuşmuş olmalıdır. Ayrıca, Asurbanipal'in son yıllarındaki olaylara ait belge yetersizliği, Tabal ve Kilikya'ya ait belirsizliklere neden olmuştur. Söz konusu belirsizlikler ise, Herodot'un "Büyük Kilikya" tezi gibi, bir takım spekülatif teorilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Herodotos, I 74; Houwink ten Cate, 1961: 29).

SONUÇ

Yeni Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeybatı politikasının temel hedefi, Anadolu'nun doğal kaynaklarına sahip olmak ve Akdeniz ticaretini elinde bulundurmaktır. Asur'un bu politikası için jeopolitik konumu ve doğal kaynakları nedeniyle, Kilikya'nın öncelikli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bölge, Orta ve Doğu Anadolu'ya yapılacak Asur seferleri için önemli bir üs vazifesi görüyordu. Fakat sadece Anadolu'ya geçiş sağlamakla kalmayıp Akdeniz'e bir koridor oluşturan stratejik konumuyla, Asurluların deniz ticareti için son derece önemli bir yere de sahipti. Burada tam bir hâkimiyet kurmadan Anadolu politikalarına işlerlik kazandırmanın mümkün olmayacağını farkında olan Asur kralları, Que merkezli bir Anadolu politikası izlemişlerdir.

Diğer taraftan bütün gücünü ordusundan alan Asur, madene ve özellikle de demire ihtiyaç duymaktaydı. Söz konusu maden, en kolay ve en ekonomik şekilde Que'den sağlanabilirdi. Ayrıca Tabal (Kapadokya) maden kaynaklarının Que Yolu vasıtasıyla Asur'a aktarılması, bu yolu gözetleyen konumundan dolayı, bölgeye stratejik bir önem kazandırmaktaydı. Asur'da tapınak yapımı, kaliteli kereste ve tapınaklarda çalıştırılacak insan kaynağı gerektiriyordu. Bunların en kolay sağlanacağı yer ise Que Ülkesi ile buraya geçişte askerî ve stratejik bir öneme sahip olan Amanos dağlarıydı. Stratejik konumu ve doğal zenginlik kaynakları dolayısıyla Yeni Asur Devleti için taşıdığı hayati önem dolayısıyla da Que, Asur metinlerinde en çok söz edilen bölgelerden birisi olmuştur.

Bölgenin politik yapısı ve yerel güçlerin bu politik teşkilatlanmadaki etkisini bütün açıklığıyla gözler önüne sermiş olan Azatiwadda ve Kirua isyanları, Asur'un Anadolu politikası için de belirleyici olmuştur. Öte yandan birbirinin devamı olduğu anlaşılan iki isyan da Kilikya'da bölgesel bir gücün kurulmak istendiğini ve yerel güçlerin etkinliğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Zira bölgede yapılan filolojik inceleme ve analizler, yerel güçlerle daha büyük güçler arasındaki politik ilişkiler konusunda önemli sonuçlar ortaya koymuşlardır. Bölgedeki kolonileşme faaliyetleri konusunda ipuçları sunan isyanlar, Asur-Grek mücadelesinde Kilikya'nın doğal kaynaklarının oynadığı rolü de gözler önüne sermiştir.

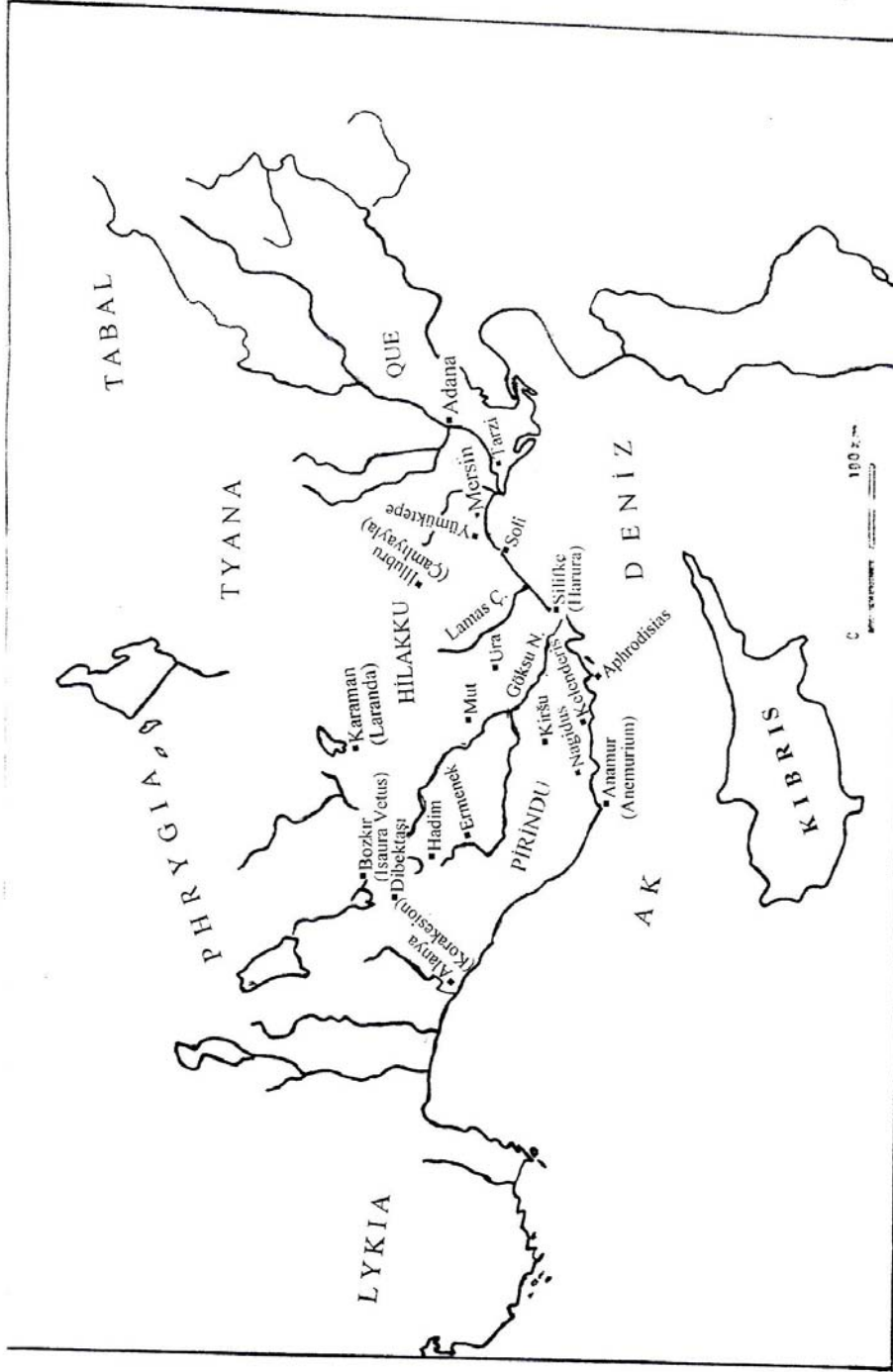
KAYNAKÇA

- Alkım, U. Bahadır (1959). "Güney-Batı Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", *Bulleten*, XXIII/ 89-92, 1959, 59-77.
- Alkım, U. Bahadır (1965). "The Road from Sam'al to Asitawandawa, Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1965, 1-45.
- Aslan, N. (2001). "Kilikia Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu", *Olba*, IV, 2001, 1-17.
- Astour, Michael C. (1963). "Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmosé III: A Study in Historical Topography", *Journal of Cuneiform Studies*, XXII, 1963, 220-241.
- Astour, Michael C. (1967). *Hellenosemitica, An Ethnic and Cultural Study In West Semitic Impact On Mycenaean Greece*, Leiden: E. J. Brill.
- Bahar, Hasan (1994), "M.Ö. II. Binyıl Başlarında Anadolu-Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 307-311.
- Bahar, Hasan (1999). *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya: S. Ü. Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Bing, J. D. (1987). *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, Michigan.
- Borgia, Emanuela; Casabonne, Olivier ve Egetmeyer, Marcus (2002). "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, X, 2002, 177-195.
- Borgia, Emanuela ve Casabonne, Olivier (2004). "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, XII, 2004, 43-55.
- Casabonne, Olivier (1999a). "Local Powers and Persian Model In Achamenid Cilicia: A Reassessment", *Olba*, II/1, (Özel Sayı), 1999, 57-66.
- Casabonne, Olivier (1999b). "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, IX, 1999, 131-140.
- Casabonne, Olivier (2007). "Kilikia, Bağımsızlıktan Makedon Fethine", *Arkeoatlas*, 6, 2007, 54-61.
- Cavaignac, Eugène (1950). *Les Hittites*, Paris.
- Cavaignac, Eugène (1956). "A Propos Du Document Nouveau B.M. 25124 Les Deux Routes D'Asie Mineure", *Journal Asiatique*, CCXLIV, 1956, 341-348.

- Çambel, Halet (1999). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume II*, Karatepe-Aslantaş, Berlin. New York: Walter de Gruyter.
- Çambel, Halet ve Özyar Aslı (2002). *Karatepe-Aslantaş, Azatiwataya Die Bildwerke*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Dalley, Stephane (1999). "Sennacherib and Tarsus", *Anatolian Studies*, 49, 1999, 73-80.
- Desideri, Paolo ve Jasink, Anna M. (1990). *Cilicia. Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista Macedona*, Torino.
- Dinçol, Ali M. (1982). "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1, İstanbul: Görsel Yayınlar, 122-131.
- Erzen, Afif (1940). *Kilikien bis zum Ende der Perserrschaft*, Leipzig: Spezialbetrieb für Dissertations von Robert Noske in Borna-Leipzig.
- Folranini, Massimo (2001). "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, 2001, 553-564.
- Forrer, Emil (1920). *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*, Leipzig.
- Garstang, John ve Gurney, Olivier R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Goetze, Albrecht (1940). *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, New Haven: Yale University Press.
- Grayson, A. Kirk (1987). "Assyrian Expansion Into Anatolia In The Sargonid Age (c. 744-650 B.C)", *XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale (XXXIV. Uluslar arası Assirioloji Kongresi, 6-10/VI/1987-İstanbul), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 131-135.
- Gurney, O. Robert (2001). *Hititler* (Çev. Pınar Arpaçay), Ankara: Dost Kitabevi.
- Hawkins, John David (2000), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Berlin. New York: Walter de Gruyter.
- Herodotos (1983), *Herodot Tarihi*, Çeviren: Mümtekin Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hild, Friedrich ve Hellenkemper, Hansgerd (1990). *Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Houwink ten Cate, Philo H. J. (1961). *The Luwian Population Group of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden: E. J. Brill.
- İpek, İsmet, Tosun, A. Kâzım ve Tekoğlu, Recai (1999). "Adana Geç Hitit Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışma Sonuçları", *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998)*, 1999, 173-188.
- Joannes, Francis (1991). "L'Asie Mineure Méridionale d'après La Documentation Cunéiforme D'Époque Néo-Babylonienne", *Anatolia Antiqua* I, 1991, 262-266.
- Kınal, Füzuzan (1973). "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları, IV, 1970'den Ayırbaşım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, 1-13.
- King, Leonard William (1910). "Sennacherib and Ionians", *The Journal of Hellenic Studies*, XXX, 1910, 327-335.
- Koşay, Hamit Zübeyir (1968). "Kilikya Tarihi (Bibliyografya)", *Bellekten*, XXXII/126, 1968, 297-299.
- Laroche, Emmanuel (1958). "Adana et Les Danouniens", *Syria*, 35, 1958, 263-275.
- Laroche, Emmanuel (1985). "Toponymes Hittites ou Pré-Hittites Dans La Turquie Moderne", *Hethitica*, VI, 83-102.
- Lemaire, André (1983). "L'inscription Phénicienne de Hassan-Beyli reconsidérée", *Rivista di Studi Fenici*, 11, 1983, 9-19.
- Lemaire, André (1991). "Recherches De Topographie Historique sur Le Pays De Qué (IXe-VIIe siècle av. J. C.)", *Anatolia Antiqua*, I, 1991, 265-275.
- Lemire, André (2001). "Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, 2001, 185-193.
- Lipinski, Edward (1985). "Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.", *Orientalia Lovaniensia Periodica*, 16, 1985, 81-90.
- Luckenbill, Daniel David (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II*, New York.

- Maxwell-Hyslop, K. R. (1974). "Assyrian Sources Iron, A Preliminary Survey of the Historical Geographical Evidence", *Iraq*, XXXVI, (In Honour of Sir Max Mallowan), 1974, 139-154.
- Mellink, Machteld. J. (1965). "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1965, 317-325.
- Memiş, Ekrem (1999). "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", XII. *Türk Tarih Kongresi (Ankara:12-16 Eylül 1994). Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 65-73.
- Memiş, Ekrem (2009), *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, 8. Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Mosca Paul G. ve Russel, James "A Phonician Inscription from Cebel Ires Dağı In Rough Cilicia", *Epigraphica Anatolica*, 9, 1987, 1-28.
- Olmstead, A. T. (1923). "The Assyrians in Asia Minor", *Anatolian Studies Presented to Sir W. M. Ramsay (Edited by. W. H. Buckler, W. M. Calder)*, 1923, 283-296.
- Oppenheim, Leo (1969). "Essay On Overland Trade In The First Millennium B.C.", *Journal of Cuneiform Studies* 21, 1969, 236-254.
- Özdemir, Hakkı F. (2007). "Batı Anadolu Demir Çağı Örneği Işığında, Göç Olgusunun Kilikya'daki Kolonizasyon Sürecine Olan Etkileri", *Arkeoloji ve Sanat*, 216, 2007, 25-44.
- Özyar, Aslı (2005). "Geç Hitit Krallıkları", *Arkeoatlas*, 4, 2005, 10-14.
- Postgate, J. Nicholas (1973). "Assyrian Texts and Fragments", *Iraq*, 35, 1973, 13-36.
- Ramsay, William M. (2000). *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saggs, H. W. F. (1958). "The Nimrud Letters, 1952-Part IV", *Iraq*, XX, 1958, 182-212.
- Savaş, Özkan S. (1998). *Anadolu (Hitit-Luvi) Hieroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları, Divine, Personal and Geographical Names in the Anatolian (Hittite-Luwian) Hieroglyphic Inscriptions*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Seton-Williams, M. V. (1954). "Cilician Survey", *Anatolian Studies*, IV, 1954, 121-174.
- Sevin, Veli (1991), *Yeni Assur Sanatı Mimarlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Shaw, Brent D. (1990). "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXIII/3, 1990, 238-270.
- Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII, XIII, XIV)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tekoğlu, Recai ve Lemaire, André (2000). "La Bilingue Royale Louvito-Phénicienne De Çineköy", *Comptes Rendus De L'Académie Des Inscriptions et Belles-Lettres*, 2000, 961-1006.
- Tırpan, Ahmet Adil (1994). "Kilikya Tracheia'da Poligonol Taş Örgülü Duvarlar", XI. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 1994, 405-424.
- Trémouille, Marie-Claude (2001). "Kizzuwatna, tere de frontière", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, 2001, 57-78.
- Ussishkin, David (1969). "The Date of the Neo-Hittite Enclosure In Karatepe", *Anatolian Studies*, XIX, 1969, 121-138.
- Ünal, Ahmet (2000). "Çukurova'nın Antik Devirde Taşıdığı İsimler İle Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Baş (E. Artun-M. Sabri Koz)*, 2000, İstanbul.
- Ünal, Ahmet (2006). "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/3, (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, 67-102.
- Vanschoonwinkel, Jacques (1990), "Mopsos: Légende et Réalité", *Hethitica*, X, 1990, 185-211.
- Wäfler, Marcus (1983). "Zu Status und Lage von Tabāl", *Orientalia*, 52, 1983, 181-193.
- Zoroğlu, Levent (1993), "Göksu Kültürleri", *Atlas Aylık Gezi Dergisi*, Sayı 8, 1993, 80-82.
- Zoroğlu, Levent (1994a). "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3 BLA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)*, III. *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van 6-12 Ağustos 1990, Edited by A. Çilingiroğlu and D. H. French, Published by The British Institute of Archaeology at Ankara*, 1994, 301-306.
- Zoroğlu, Levent (1994b). "Kelenderis'in İlkçağ Tarihine ait Notlar", XI. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I. Cilt (5-9 Eylül 1990), 1994, 437-448.

Zoroğlu, Levent (1994c), Kelenderis I, Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular, Ankara: Dönmez Ofset Basımevi.

Demir Çağında Kilikya Bölgesi